

Kovács Viktória<sup>1</sup>

## Vérbosszú a Nyugat-Balkánon – Az albán *gjakmarrja*

A Balkán jelentősége tőle elvitathatatlan, ugyanis geopolitikailag is egy fontos térségről beszélhetünk, valamint különféle kultúrák egymásra hatása miatt igazán sokszínű is. A jogrendszer terén is sokáig káosz uralkodott, ugyanis hol egyik, hol másik birodalom fennhatósága alá tartoztak az itt élők. Ennek hatására előtérbe került a szokásjog, kialakultak párhuzamos társadalmi rendszerek. Írásom témája ennek a közegnek az egyik jellegzetessége. Összességében az mondható el az itt megjelenő vérbosszúkról, hogy ezek egymással mindig is szoros kapcsolatban álltak, ami leginkább az albán hatásnak köszönhető. Az országok közül éppen ezért Albánia a legjelentősebb téma szempontjából, mindmáig a „sasok földjén” érvényesül legerőteljesebben a vérbosszú hagyománya, ennek okán itt lehet a legjobban tanulmányozni, hatásait felmérni. Ennek elemzéséhez fontos ismerni az albán társadalom szerkezetét, szokásait, illetve a Kanún vérbosszúra vonatkozó fejezeteit, amely e szokás alapját adja. A kérdéskörre fontos lenne nagyobb hangsúlyt fektetni, mivel a jól működő kormányzás érdekében elengedhetetlen lenne, hogy a mindmáig létező párhuzamos társadalmi rendszereket és az ősi szokásokból fakadó problémákat megismerjük, megértsük, és ezekre hatékony megoldást találjunk. Ez esetben erre még inkább szükség van, ugyanis a szokásjog gyakran erőszakos természetű miatt rengetegen kényszerülnek arra, hogy elhagyják otthonukat. Biztonságpolitikai szempontból a politikai és társadalmi dimenziók kiemelendők, mivel a vérbosszú és a becsületgyilkosságok ezekre gyakorolják a legmarkánsabb hatást. Ehhez kapcsolódóan nem lehet elmenni a mellett a tény mellett sem, hogy számos társadalmi csoportot e jelenség rendkívül hátrányosan érint.

Kulcsszavak: párhuzamos társadalmi rendszer, szokásjog, vérbosszú, Kanún, Albánia

<sup>1</sup> Kovács Viktória: hallgató (Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar, Nemzetközi biztonság- és védelempolitika BSc).

## A szokásjogról általában

A térségben nagy kulturális, társadalmi és vallási különbségeket lehet felfedezni, ami számos konfliktus alapját szolgáltatta a múlt században. A jogrendszer terén sokáig káosz uralkodott, ugyanis hol egyik, hol másik birodalom fennhatósága alá tartoztak az ott élő népek. Az elnyomás, illetve az idegen jogrendszer hatása elősegíthette a szokásjog, a párhuzamos társadalmi rendszerek kialakulását. Emellett sokáig fennmaradtak a nemzetségi, törzsi viszonyok is, míg Európában ezek csaknem teljesen eltűntek. Így szükségszerűen elkezdtek kialakítani sajátos szabályait szokásaik alapján, ugyanis a törzsi nagycsaládos társadalmi egységek nagyra becsülték az erkölcsi tisztességet, hagyományokat. A szokásjog<sup>2</sup> elsőbbségét az államilag szabályozott törvényekkel szemben az is elősegítette, hogy ezek a törzsek általában izoláltan éltek a hegyekben.

A szokásjoggal kapcsolatos legfőbb gondot az jelenti, hogy ezek a normák a régmúltból maradtak fent, valamint általában szájhagyomány útján adták őket tovább. Bár az is elmondható, hogy a történelem folyamán egyre inkább elkezdtek megjelenni különböző szokásjogi kódexek, amelyek már írott formában is meghatározták a mindennapi élet aspektusait. Ha napjainkat nézzük, akkor észrevehető az, hogy ezek a szokások megkoptak, azonban teljesen el nem tűntek, és számos helyen még aktívan alkalmazzák őket.

## A vérbosszú megjelenése a nyugat-balkáni országokban

Összességében az mondható el a nyugat-balkáni országokban megjelenő vérbosszúkról, hogy ezek típusai egymással mindig is szoros kapcsolatban álltak, számos kölcsönhatás van közöttük. A létező kódexek közül azonban legkiemelkedőbb az albániai Lekë Dukagjini Kanúnja, ugyanis számos ország saját szokásjogi kódexe is ezen alapult (például a montenegrói Brđjan-kódex is), bár egyes feltételezések szerint az albánok a szerbek Dušan-kódexét vették alapul saját Kanúnjuk megalkotásakor. Azonban minden bizonnyal az albán hatás lehetett a legerőteljesebb, mivel a különböző balkáni országokban számos albán él, akik magukkal vitték tradícióikat.

<sup>2</sup> *A magyar nyelv értelmező szótárának meghatározása szerint a szokásjog „a mindennapi élet gyakorlatában kialakult s az állam által elismert és biztosított magatartási, cselekvési szabály, ill. annak foglalatja, elvi tartalma”.*

Ezenkívül számos hasonló elemet is fel lehet fedezni az egyes országok vérbosszúi között (például a besa, a vért meg lehet váltani pénzzel is, elszigetelt falvakban fordul elő, helyi rangidősek döntenek).

## Koszovó

Koszovó esetében azt lehet elmondani, hogy alapvetően inkább az itt élő albánok okán fordulnak elő ilyen esetek, így a szokás a 15. századra vezethető vissza, amikor megjelent az albánok Kanúnja. A becsületgyilkosságok számát ugyan szándékoztak lecsökkenteni, de napjainkra újra felelevenedtek ezek a szokások, azonban már közel sem olyan intenzitással, mint pár évtizede. Az 1990-es években zajló délszláv háborúk miatt a koszovóiak kísérletet tettek arra, hogy a vérbosszút eltöröljék, mivel ráébredtek arra, hogy a szerbek ellen kellene inkább egységben harcolniuk. Egy mozgalom keretében el is kezdték a békülési folyamatot, amikor különböző emberek magukra vállalták a családok közötti mediátori szerepet, és próbálták őket egyezséghez segíteni. Ez 1990–1992 között zajlott, körülbelül ezer családot kerestek fel ezalatt.<sup>3</sup> A folyamat pozitívan zárult, ugyanis láthatóan csökkent a vérbosszúgyilkosságok száma, ha nem is tűnt el teljesen.

1999-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsa által kiadott 1244. számú határozat rögzítette Koszovó helyzetét (Jugoszlávia része maradt), illetve létrehozták a UNMIK-t, hogy stabilizálják a katonai és politikai helyzetet a tartományban. Így tehát megszűntek a szerbekkel való harcok, azonban rendes állami működés nem volt, ezért is gondolhatták azt, hogy fel kellene éleszteni a régi hagyományokat, és újra a saját kezükbe venni a törvénykezést. Természetesen problémát jelentett az is, hogy Koszovó akkor sem számított önálló államnak. Egy interjúban például megkérdeztek egy volt UÇK-s parancsnokot, aki azt mondta, hogy a vérbosszú inkább a koszovói albánok körében volt „népszerű”, illetve a Kanúnak és a szokásjognak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Példaként azt hozta, hogy meglehet, hogy gyilkosságért a hivatalos szervek elítélik az adott egyént akár 15 évre, de akkor is végre fogják hajtani a vérbosszú rá eső részét, ugyanis a Kanún sokkal erősebb, mint bármely bíróság.

Napjainkban az mondható el, hogy a vérbosszút inkább Koszovó elszigetelt részein alkalmazzák olyan közösségek, amelyek izoláltan élnek kis falvaikban

<sup>3</sup> Ardit Kika: Exhibition recalls 1990–1991 blood feud reconciliation campaign. *Prishtina Insight*, 2018. április 25.

saját törvényeik szerint (például Karadak hegyes térségei, Golak térsége, a Rugova-völgy, a Šar-hegység részei).<sup>4</sup>

Számadatok tekintetében is látható, hogy a 2000-es évek első felében sem lehetett számolni jelentős számú esettel, ami a vérbosszúhoz kapcsolódik: 1999 és 2004 között körülbelül 50 ilyenről számoltak be a hatóságok.<sup>5</sup> Azonban a pontos és aktuális adatok összegyűjtését nehezíti az, hogy nincsenek nyilvános hivatalos statisztikák ezekre vonatkozóan. A becslések alapján a helyzet javuló tendenciát mutat, ugyanis 2-3 ilyen esetet feltételeznek 2010 és 2013 között.<sup>6</sup>

## Montenegró

Montenegró esetében is hasonló mondható el, mint Koszovónál: inkább az albán kisebbség körében terjedt el a vérbosszú. Ők alapvetően három régióban élnek: Malësia, Ulcinj, illetve Plav-Gusinje. Ennek ellenére nem igazán gyakorolják már az országban ezt a szokást. A montenegróiak is rendelkeznek szokásjogi kódexszel, akárcsak az albánok, azonban a legalapvetőbb különbség az, hogy míg az albánt lejegyezték, a montenegróit nem, azt teljes mértékben szájhagyomány útján adták tovább generációról generációra. Ezt leszámítva a két kódex meglehetősen hasonló. Mindkettő nagyra becsüli az erkölcsöt, a becsület védelmét, illetve a törzsi, rokoni kapcsolatokon alapuló közösséget.<sup>7</sup>

## Szerbia

Ami Szerbiát illeti, a vérbosszú (szerbül *krvna osveta*) itt is megtalálható. Ugyanúgy, mint Koszovóban vagy Montenegróban, leginkább itt is az albán közösségek körében él. A megközelítőleg 60 ezer szerbiai albán többsége a Preševo-völgyben él (Dél-Szerbia), de náluk is egyre inkább visszaszorulóban van ez a hagyomány. 2014-ben a Helsinki Bizottság elnöke azt nyilatkozta, hogy Szerbiában nem

<sup>4</sup> Tanya Mangalakova: *The Kanun in present-day Albania, Kosovo, and Montenegro*. International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations (IMIR), 2004. 11.

<sup>5</sup> Immigration and Refugee Board of Canada: *Responses to information requests*. 2009. augusztus 28.

<sup>6</sup> Immigration and Refugee Board of Canada: *Kosovo: Blood feuds and availability of state protection (2010 – September 2013)*. 2013. október 10.

<sup>7</sup> Mangalakova (2004) i. m. 14.

számottevő probléma a vérbosszú, mivel csekély a meg nem oldott ügyek száma, azok indítéka is valamilyen földvita. Ennek ellenére a Partners for Democratic Change of Serbia<sup>8</sup> munkatársai arról számoltak be, hogy általában csak azok a vérbosszúval kapcsolatos esetek kerülnek be a médiába, amelyek nagyobb horderejű események, jobban „szem előtt vannak” (mint például a 2012-ben Bujanovacon történt gyilkosság<sup>9</sup>). A szervezet szerint a szerb állampolgárok bizalmatlanok az állami eljárásokkal kapcsolatban, mivel azok ideje túl hosszú, nem hatékonyak, illetve rossznak tartják a szankciós politikát is, ezért kerülhet sor még néha arra, hogy maguk veszik kézbe az igazságszolgáltatást.<sup>10</sup>

### Szokásjogi problémák a biztonságpolitika szemszögéből

Itt elsősorban a politikai és társadalmi dimenziókat szeretném kiemelni, mivel úgy gondolom, hogy a vérbosszú és a becsületgyilkosságok ezekre gyakorolják a legmarkánsabb hatást. Biztonságpolitikai szempontból ennek kapcsán véleményem szerint az a legérdekesebb tény, hogy e szokásjogi normák a mai napig léteznek (nemcsak a Balkánon, hanem például a Közel- és Távol-Keleten, valamint Olaszországban), ami minden kétséget kizáróan destabilizáló hatással bír. Ez ott mutatkozik meg, hogy legtöbb esetben az állami hatóságok szinte tehetetlenek a hegyvidéken élő lakossággal szemben olyan szempontból, hogy azok szinte kivonták magukat az állami igazságszolgáltatási rendszer alól, számukra az adott szokásjogi kódex tartalmazza a törvényeket, illetve (általában) a közösség rangidősei döntenek egy-egy vitás ügyben. A legsúlyosabb gondot talán az olyan esetek okozzák, amikor a szokásjog megköveteli, hogy az adott család gyilkoljon becsületének megvédése érdekében. Az ilyen becsületgyilkosságok egyáltalán nem ritkák, bár számuk napjainkra szerencsére visszaesett, de még mindig jelen

<sup>8</sup> A Partners for Democratic Change of Serbia (Partners Serbia) egy 2008-ban alapított civil szervezet, amely a szerb jogállamiságot, a civil intézmények fejlődését, a konfliktuskezelést, az emberi jogok védelmét és a diszkriminációellenességet hivatott elősegíteni. Forrás: a Partners Serbia és az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) weboldala.

<sup>9</sup> Az elkövető éppen Svájcban látogatott haza Szerbiába, amikor Bujanovácon az utcán meglátta az öccse gyilkosát (öccsét még 1978-ban ölték meg), így úgy döntött, hogy megbosszulja a testvére halálát, és megöli a férfit.

<sup>10</sup> Immigration and Refugee Board of Canada: *Serbia: Blood feuds carried out by ethnic Albanians; state protection and support services available to victims of blood feuds; instances of prosecution for blood-feud related crimes (2012 – March 2014)*. 2014. április 2.

vannak, mivel hagyományukat generációkon keresztül továbbörökítették. Az is nehezíti a helyzetet, hogy ugyan lenne rá lehetőség, hogy vérbosszúgyilkosságokban is feljelentsék a gyilkost, azonban ez számos családnak nem megfelelő elégtétel, ugyanis szerintük vérért csak vérral lehet fizetni. Összességében talán az mondható el, hogy azokban az országokban, ahol még napjainkban is létezik a vérbosszú, általában az a legfőbb probléma, hogy a jogrendszerbe nem képes teljesen integrálódni a társadalom. Ezt számos faktor is nehezíti: a korrupció, az igazságszolgáltatási rendszer átláthatóságának hiánya, a kormányzati rendszer nem megfelelő működése. Az állam iránti bizalmatlanságot az is fokozza, hogy azt gondolják: nem képes őket megvédeni, nincs hatékony jogérvényesítés és végrehajtás – ami jogos felvetés lehet, ugyanis a vérbosszú kapcsán éppen az emberek élethez, szabadsághoz és méltósághoz való alapvető jogát nem tudja az állam szavatolni, holott ez lenne az egyik legfőbb feladata. Ennek másik oldala azonban az, hogy számos család viszont úgy gondolja, hogy ezekbe az ügyekbe az államnak egyáltalán nem is kellene beavatkoznia, ugyanis azok a kérdések, amelyek egy család méltóságát, köztiszteletét érintik, csak rájuk tartoznak.<sup>11</sup>

Továbbá még az is jelentős kérdés, hogy mi lesz így a nyugat-balkáni országok euroatlanti, illetve európai integrációjával. Amíg a hivatalos jogrendszer és a szokásjog egymás mellett szimultán él, addig soha nem lehetnek igazán egységesek ezek az országok, és ez minden bizonnyal hátráltató tényező az integrációs folyamatban. A vérbosszúba került egyének számos alkotmányos joga is csorbát szenved. Ez természetesen Albánia számára lényeges kérdés, mivel amellet, hogy az alapvető jogok csorbulása napjainkban egy nemzetállamban elfogadhatatlan, nehezíti euroatlanti integrációját, a nyugati értékrend teljes átvételét, valamint a nemzetközi megbecsültségét is ezeknek az országoknak.

### Az albán gjakmarrja

A következő részben az albán vérbosszú alapjául szolgáló Lekë Dukagjini-féle törvénygyűjteményt és ennek eredetét kívánom bemutatni.

A kanún szó maga feltehetően görög eredetű, jelentése eredetileg valamilyen egyenes rúd, amelyet a görögöknél megfélemtettek a szabályszerűséggel és a helyes törvénykezéssel. A kifejezést átvették a török nyelvbe is, ahol a szultán

<sup>11</sup> Office of the Commissioner General for Refugees and Stateless Persons: *Albania: Blood Feuds in contemporary Albania: Characterisation, Prevalence and Response by the State*. 2017.

által önhatalmúlag hozott törvények összességét jelentette. Albánia területén azonban szinte minden régió megalkotta a saját kanúnját, így legalább hatféle létezett még Lekë Dukagjini Kanúnján kívül.<sup>12</sup>

A neves magyar albanológus, Nopcsa Ferenc *A legsötétebb Európa* című művében szereplő meghatározása szerint: „Kanun Lek Dukadžinitnek nevezik a Drin és Orosi között lakó albánság szokásjogát. A Kanun Lek Dukadžinit, abban az alakjában, amelyben a hegyi nép követi, középkorias nyomokat visel magán. Jellemzi egyebeken kívül, hogy benne elismert intézményekként szerepel az eskütársi bizonyítás, a vérbosszú és a bündij útján való kiegyezés.”<sup>13</sup>

Története egészen a 15. századra nyúlik vissza, amikor egy Lekë Dukagjini nevű albán herceg úgy gondolta, hogy ebben a zűrzavaros században szükség lenne egy olyan kódex összeállítására, amely meghatározná a törzsek viselkedési normáit és mindennapi életét. Összegyűjtötte, majd törvénybe iktatta a szájhagyomány útján terjedő szokásokat, ezek alapján kormányozta azt a vidéket, amely a fennhatósága alá esett, így kánonja egész Kelet-Albániában, majd északon is elterjedt. <sup>14</sup> Ekkor azonban még csak szóbeli formában létezett, amelyet szájhagyomány útján adtak tovább. Az Oszmán Birodalom idejében nagy szerepet játszott, ugyanis a hegyvidéken élőkre nem sikerült kiterjeszteni teljes mértékben az iszlám közigazgatást, így ők változatlanul a szokásjogi normák alapján éltek.

Csaknem 500 évet kellett várni arra, hogy a szokásjogi kódex írott formában is megjelenhessen. 1913-ban egy szerzetes, Shjefën Konstantin Geçovi elkezdte lejegyezni az északalbán népszokásokat, hagyományokat és törvényeket. Végül 1933-ban adták ki a teljes művet, ettől kezdve lehet írott szokásjogról beszélni itt is. <sup>15</sup> I. Zogu király uralma alatt kialakítottak egy polgárjogi kódexet is, amely megtiltotta a vérbosszúgyilkosságot, illetve többé-kevésbé sikerült a közigazgatást kiterjeszteni az elzártabb vidékekre is. A fasiszta megszállás alatt is csökkent a becsületgyilkosságok száma, ugyanis az albánok belátták, hogy a megszállók ellen összefogás kell, így sok család úgy döntött, hogy elkezdik a békülési folyamatot.<sup>16</sup>

<sup>12</sup> Mirjona Sadiku: The origins of the Kanun: Exploring the development of the Albanian customary law. *Journal of Balkan Research Institute*, 3. (2014a), 2. 77–95.

<sup>13</sup> Nopcsa Ferenc: *A legsötétebb Európa*. Budapest, Utazások Könyvtára, 1911. 9.

<sup>14</sup> Nopcsa (1911) i. m.

<sup>15</sup> Nopcsa (1911) i. m. 9.

<sup>16</sup> Sadiku (2014a) i. m.

A szocializmus idejében háttérbe szorult a szokásjog, ugyanis az új vezetés regresszívnek és elavultnak tartotta, valamint úgy látta, hogy hátráltatja az új rendszer kiépítését. Deportálás és büntetés várt azokra a családokra, amelyekről bebizonyosodott, hogy vérbosszúban vesznek részt.<sup>17</sup>

## Kanún

A Kanún tehát egy több száz éves szokásjogi kódex, amely évszázadokon át meghatározta a nép egyéni és csoportos viselkedési normáit, emellett napjainkban is érvényesül az albánok életében. Maga a dokumentum tagolását tekintve 12 könyvből áll, amelyek összesen 1263 szakaszból állnak.<sup>18</sup> A könyvek témája feldolgozza az átlagember mindennapi életének számos aspektusát, ehhez kapcsolódóan leírja az elvárt magatartási normákat. Az átfogó kép érdekében a következőkben szeretném bemutatni röviden mind a 12 könyvet, majd pedig bővebben azokat, amelyek a vérbosszúval (gjakmarrja) foglalkoznak.

1. *Egyház*: Az első 17 bekezdésben tárgyalja az egyház és az egyházi személyek jogait, kötelezettségeit. Fontos megemlíteni, hogy megjelenik az is, hogy a papok nem lehetnek vérbosszú áldozatai, illetve az egyház nem tartozik a szokásjogi rendelkezések alá.
2. *Család*: A családmóddal tekintélyelvű és patriarchális, vezetője az apa, távollétében a legidősebb fiú. Megjelennek még a különböző társadalmi formációk is, mint a testvériség, klán, rokonság. Ezek jogait, kötelezéseit mutatja be a fejezet, valamint kitér arra is, hogy a szabálysértések nagy csorbát ejthetnek a klán, család becsületén.
3. *Házasság*: Bekezdései között szerepel a kerítő, eljegyzés, esküvő és az öröklés kérdése is. Leírja, hogy a házasságok általában a szülők által szervezettek, valamint azt is, hogy a feleség engedelmességgel tartozik a férjének.
4. *Otthon, állatállomány, tulajdon*: A fejezetben leginkább a tulajdonjog tiszteletben tartásáról van szó, valamint megjelennek ennek a biztonsági aspektusai is.

<sup>17</sup> Nebi Bardhoshi: Albanian communism and legal pluralism. The question of Kanun continuity. *Ethnologia Balkanica*, 16. (2012), 107–125.

<sup>18</sup> Shtjefën Gjeçov: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014.



5. *Munka*: Különböző munkakörök szerepét írja le (például kovács, molnár), emellett szó esik a vadászat és kereskedelem szabályairól is.
6. *Vagyon, tulajdon átadása*: Megtiltja a kamat kiszabását a kölcsönadott pénznél, valamint itt is megjelenik a jó hír és becsület jelentősége (tartozások megadása).
- 7–8. *Becsület*: Megjelenik a becsület, tisztelet kérdése, valamint hogy a beszédben is meg kell adni a másoknak járó tiszteletet. A becsület kérdése a vérbosszú szempontjából nagyon fontos, ugyanis a becsületet nem lehet pénzzel megváltani, hanem csak vérrel.
9. *Károk, károkozás*: Példálózó jelleggel felsorol néhány eseményt, illetve hogy az azokban okozott kárt hogyan kell megtéríteni. Az okozott károkat azonban nem lehet fegyverhasználat (gyilkossággal) megtorolni.
10. *Bűncselekményekre vonatkozó törvények*: Bűncselekményekről és a kiszabható büntetésekről van szó itt. Bővebben szót ejt a gyilkosságról és emberölésről. Szó esik a vérbosszúról is. Kiköti, hogy az olyan esetekben, ahol emberölés történik, a vének tanácsának kell kiszabnia a büntetést.
11. *Igazságszolgáltatás*: A vének tanácsáról ejt szót, illetve annak feladatairól, mivel ők felelősek a törvények betartatásáért.
12. *Mentességek és kivételek*: Felsorolja azokat, akik a Kanún valamely rendelkezése alól felmentést élveznek (például az egyháznak nem kell adót fizetnie).<sup>19</sup>

### A vérbosszú megjelenése a Kanúnban

Az albán szokásjogban a vérség és vér tárgyköre kiemelt szerepet játszik, ami nem meglepő, ha a törzsi, testvériségi társadalmi viszonyokat vesszük figyelembe. Ennek tükrében számos vérrel kapcsolatos szokás és kötelező erejű norma jelenik meg a kódexben. Emellett fontos még megemlíteni „az albán legjobb barátja a puská” gondolkodásmódot is, amely kardinális része az albán szokásoknak. Azt is meg kell jegyezni, hogy a vérbosszú intézményének és szabályrendszerének komplexitása abban rejlik, hogy Lekë Dukagjini, mivel megakadályozni

<sup>19</sup> Mirjona Sadiku: A tradition of honor, hospitality and blood feuds: Exploring the Kanun customary law in contemporary Albania. *Balkan Social Science Review*, 3. (2014b), 3. 93–115.

nem tudta, szigorú keretek mentén szabályozta a végrehajtást annak érdekében, hogy elriassza a lakosságot az indokolatlan erőszaktól.<sup>20</sup>

A vérbosszú fogalmának meghatározásánál újra *A magyar nyelv értelmező szótárát* és a *Magyar néprajzi lexikont* hívom segítségül. Az előbbi úgy magyarázza a fogalmat, hogy „az ókori népeknél, ma főleg némely déli népnél ősi jogvédelmi szokás, amely valamely gyilkosság áldozatának vérrokonait a tettes, ill. a tettes valamely vérrokonának megölésével megtorlásra, bosszúra kötelezi, ill. e szokás alapján elkövetett gyilkosság”.<sup>21</sup> A *Magyar néprajzi lexikon* szerint a „[vérbosszú] a család vagy a nemzetség valamely tagját ért sérelemnek, főleg gyilkosságnak az arra illetékes közhatóság megkerülésével... történő megtorlása... A... csoport a tettest vagy rokonát halálra ítéli, majd végrehajtja azt. A megtorlás kötelezettsége apáról fiúra száll és sokszor évek múlva, több generáción keresztül kerül végrehajtásra. ...napjainkban egyes arab népeknél, Szicíliában és Albániában fordulnak elő említésre méltó esetek.”<sup>22</sup>

Ismet Elezi, a Tiranai Egyetem professzora úgy foglalja össze a vérbosszút, miszerint ez egy olyan folyamat, amelyben megtörténik a gyilkosság, majd az áldozat családja vért követel megtorlasként, ekkor a gyilkos és családja bezárkóznak az otthonukba legalább 40 napig, majd ezután megbocsátást kérnek. Ha megkapják a bocsánatot, vagy pedig megölnék egy személyt a gyilkos családjából, akkor a vérbosszú folyamata véget ér. Ha ezek közül egyik sem történik meg, akkor a család elzárkózása, elszigetelődése a külvilágtól a végtelenségig is eltarthat.<sup>23</sup>

Néhányan azonban kiemelik azt a tényt, hogy érdemes különbséget tenni a vérbosszú (gjakmarrja) és a becsületgyilkosság (hakmarrja) között, bár napjainkra a két fogalom közti határvonalak teljesen összemosódtak. Általában az előbbi fogalmat Észak-, míg utóbbit Dél-Albániában használják az adott gyilkosságra. A lényegi különbséget abban látják, hogy míg a gjakmarrja indíttatása az ősi tradíciók betartása, addig a *hakmarrjaé* csupán a bosszúállás.<sup>24</sup>

Mint már említettem, a vérbosszú a Kanúnban a becsületről szóló könyvben található. Eszerint ha megsérül valaki becsülete, akkor neki felelőssége, hogy

<sup>20</sup> Miranda Vickers: *The Albanians*. London, I. B. Tauris, 1997. 7.

<sup>21</sup> MTA Nyelvtudományi Intézete: *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest, Akadémiai, 1992. VII. 335.

<sup>22</sup> Ortutay Gyula: *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest, Akadémiai, 1982. V. 525.

<sup>23</sup> Jonathan Finer: Albania takes aim at a deadly tradition. *The Washington Post*, 2007. augusztus 23.

<sup>24</sup> Office of the Commissioner General for Refugees and Stateless Persons (2017) i. m. 12.

visszaszerezze azt, és amennyiben ennek a kötelességének nem tesz eleget, akkor nevetségessé válik, gyakran a közösség ki is közösi magából. A legmeghatározóbb dolog viszont talán az, hogy az a férfi, akinek becsülete csorbát szenvedett, a Kanún szerint halottnak számít, egészen addig, amíg ezt meg nem torolja.<sup>25</sup> A becsülethez hozzátartozik még a Kanún szerint a vendégszeretet és az udvariasság is. Példának okáért, ha valaki megsérti a vendéget, akkor a házigazda is köteles ezt megtorolni, nemcsak a vendég, így egy háromoldalú vérbosszú alakul ki. Azonban ha a vendéget akkor ölik meg, amikor a házigazda kikísérte a falu határáig, és már hátat fordított neki, akkor nem az ő kötelessége megbosszulni életét. A hegylakók úgy tartják, hogy házuk elsősorban a vendégé és Istené, épp ezért családtag halálát pénzzel is ki lehet váltani, de a vendégét csak vérrel lehet megtorolni. Érdekes megemlíteni, hogy nem feltétlenül muszáj vért kiontani a vérbosszú kötelezettségének életbe lépéséhez, számos más dolog is okot adhat erre, többek között a szimpla sértegetés, tulajdonjogi viták, gondatlanságból elkövetett emberölés, adósság meg nem térítése, gyilkosság, tisztetlenség nőekkel, a házigazdával vagy a vendéggel szemben, illetve a rágalmazás.<sup>26</sup>

Nem meglepő módon az évszázadok alatt a szokásjog is változik, ez a Kanún esetében sincs másképp, a vérbosszú vizsgálatánál is ki kell térni arra, hogy ez a szokás napjainkban mennyire tér el azoktól az alapoktól, amelyeket 600 évvel ezelőtt fektettek le.

Az elemi különbség az, hogy a klasszikus értelemben vett vérbosszúban csak a család férfitagjai vehetnek részt, ha például egy nő válik gyilkosság áldozatává, akkor az ővérét nem kell megbosszulni. Eredetileg a bosszú nem terjedt ki az elkövető családtagjaira, azonban ez korán megváltozott – eszerint ha egy férfi megöl egy másikat, akkor nem feltétlenül magát a gyilkost kell megölnie az áldozat családjának, hanem bosszút állhat annak bármely férfi családtagján (például fiútestvérén, apai nagybátyján stb.). A vérbosszúban való részvétel eredetileg korhoz is volt kötve: be kellett tölteni a 16. életévet ahhoz, hogy egy fiú megbosszulhassa a gyilkosságát.

A szocialista rendszer összeomlása után újra teret nyert ez a hagyomány, azonban hibrid formában. Ma már nem tartják szigorúan sem a betöltött életéveket, sem pedig azt, hogy nők nem lehetnek vérbosszú célpontjai, sem *gjakok* (megtorlók). Valamint e szokásjog „modernizált” verziójában megjelenik még a bérgyilkossággal elkövetett vérbosszú is, ami azt foglalja magában, hogy

<sup>25</sup> Sadiku (2014b) i. m.

<sup>26</sup> Immigration and Refugee Board of Canada: *Issue Paper: Albania Blood Feuds*. 2008.

a sértett család felbérel pénzért egy harmadik személyt a gyilkosság végrehajtására, de maguk nem akarnak embert ölni. Felbukkan még olyan elem is, amely alapvetően egyfajta „megelőző védelmi csapásnak” fogható fel, ugyanis egy család például gondolhatja azt egy rivális nemzetségről, hogy azok vérontásra készülnek, így még azelőtt kioltja a másik család egyik férfitagjának életét, mielőtt ők tennék meg ugyanezt.<sup>27</sup>

### A vérbosszú lényeges elemei

A vérbosszú témáját néhány helyen fel is dolgozták részletesebben, ezáltal nemcsak szakcikkekben, tanulmányokban, de az irodalmi művekben is megjelenik. Itt szeretném megemlíteni Ismail Kadare *Kettétört április* című művét, a szerző ugyanis rendkívül plasztikusan dolgozta fel ezt a témát. A főszereplő egy hónapjának bemutatásán keresztül megismerhetjük ennek az ősi szokásnak a folyamatát.

Először közvetlenül a megtorló gyilkosság előtt a *gjak* köteles figyelmeztetni áldozatát úgy, hogy odakiált neki (általában azt, hogy adja át üdvözetét a halottnak, akiért ő bosszút akar állni). Az áldozat megölése után nagyon fontos, hogy holttestét a hátára fordítsák, puskáját pedig a feje mellé helyezték. A Kanún azonban engedélyezte azt is, hogy ezt az arra járók megtegyék a vérbosszuló helyett, ha az nem tudná elvégezni, viszont mindenképpen szükség volt erre, mivel a halottat arccal a föld felé hagyni, távol a fegyverétől, megbocsáthatatlan bűnnek számított. Ezután a holttestet négy bükkfából font ágyra tették, és úgy vitték haza. Miután elterjedt a közösségben a halálhír, várakozás következett: az áldozat családja megadja-e a *besát*. Ennek két fajtáját lehet megkülönböztetni: a 24 órás „rövid” vagy a 30 napos *besát*.<sup>28</sup> A *besa* nagyon fontos mozzanata a vérbosszúnak, megsértői komoly büntetésre számíthattak.<sup>29</sup>

A *gjak*nak ezután részt kellett vennie az áldozat temetésén és halotti torán is, majd a vérbosszú után köteles volt megfizetni a *véradót*, amelyet a zászlóközség által kijelölt helyen kellett lerónia (a műben ez 500 lek volt, amelyet az oroshi *kullában* kellett megfizetni). Meg kell itt még említeni azt a szokást, hogy ha egy család valamely tagját megölték, akkor azt a ruhadarabot, amelyet

<sup>27</sup> Immigration and Refugee Board of Canada (2008) i. m.

<sup>28</sup> A 30 napos *besát* csak az egész falu kérhette, kizárólag azután, hogy az áldozatot eltemették.

<sup>29</sup> Ismail Kadare: *Kettétört április*. Budapest, Ulpius-ház, 2000. 7–12.

halálakor viselt, és adott esetben véres lett, nem mosták ki egészen addig, amíg halálát meg nem bosszulták.

A besa azonban nemcsak időszakos felmentés volt a gyilkosnak, hanem bizonyos helyekre is vonatkozott: számos útszakasz vagy fogadó védett, valamint a vízesések és malmok is 40 lépésnyire, ugyanis itt a malmoktól vagy a víztől az áldozat nem hallaná a gjak kiáltását. A besa betartására rendkívül szigorú szabályok vonatkoznak. Ha egy elkövetőt a besa lejártának napján ölnek meg, akkor meg kell nézni, hogy fejének árnyéka merre mutat: ha keletre, akkor a gyilkosságot délután követték el, amikor a fegyverszünet már lejárt, ha nyugat felé, akkor még dél előtt oltották ki az életét, ami arra utal, hogy a bosszúálló gyáva. A vérbosszú teljesítésének elmulasztását vagy bármilyen szabálytalanságát szigorúan büntetik: az adott férfinak csak térd alatt átbújtatott bal kézzel lehet bármit is átadni, emellett gyakran kiközösítik, megfosztják jogaitól (például nem viselhet fegyvert), házát lerombolják, földjeit, fáit kiirtják, esetleg házi őrizetbe is kerülhet.

Ha nem kapja meg a gjak a hosszú besát, vagy lejár neki, akkor lehetősége van arra, hogy elvonuljon egy úgynevezett *menedéktoronyba*, amelyet nem hagy majd el élete egész hátralévő részében, de legalább életét ezáltal megóvjá. A Kanún nem minősítette az óvatosságot gyávaságnak, inkább erénynek tekintette. A gyilkosnak emellett még kötelező fekete szalagot viselnie a ruházatán.<sup>30</sup>

A két családnak lehetősége van úgynevezett *véralkut* is kötni, ám ez nagyon ritka esemény volt. Ez úgy zajlott, hogy a gyilkos és családja ellátogatott az áldozat családjához a döntőbírákkal együtt, ahol közösen megebédeltek, ezalatt meg-egyeztek a gyilkossal a vér árában, amelyet köteles volt kifizetni. Ha egyezségre jutottak, akkor az áldozat egy férfi hozzátartozója keresztet faragott a gyilkos ajtaja fölé, majd mindannyian egy-egy csepp vért váltottak. Ebéd után a férfiak lábdobogással bejárták az egész házat, azért, hogy a vérbosszút végleg kiűzzék onnan. Ám ha akár egy ember is ellene volt az egyezésnek, akkor az nem kötetthetett meg.<sup>31</sup>

Érdekes helyzet áll elő akkor, amikor a vérbosszuló csak megsebesíti áldozatát, de az nem hal bele a sérülésbe. Ilyenkor a vének bírságot szabnak ki a vérbosszuló családjára, azonban választási lehetőséget is kínálnak: vagy megfizetik ezt a bírságot, ezáltal a vének semmisnek tekintik a sebet, vagy elfogadják a vér részleges törlesztése gyanánt, ám ekkor megölni már nem ölhetik meg az illetőt, csak egy

<sup>30</sup> Kadare (2000) i. m. 27–37.

<sup>31</sup> Kadare (2000) i. m. 43–44.

újabb sebet ejthetnek rajta vagy egy másik férfi családtagon, mivel a vér felét már kiontották.<sup>32</sup>

Ide kapcsolódik még az úgynevezett *gjakhup* is (gjak: vér; *hup*: elveszteni). Ez olyan időszak, amikor a történelem alakulása nem tette lehetővé a vérbosszú végrehajtását – forradalmak, háborúk dúltak, ahol rengetegen meghaltak, azonban ezeknek a haláloknak semmi köze nem volt a vérbosszúhoz, így ezekben az években nem volt kötelező részt venni a vérbosszúban.<sup>33</sup>

### A gjakmarrja jelensége a társadalomban

Az ombudsman hivatala Albániában 2013-ban foglalkozott mélyrehatóbban a jelenséggel. Komoly problémának ítélte az alapjogok csorbulását, ennek megszüntetésére ajánlásokat is megfogalmazott, itt kiemelte az oktatással, egészségügygel, szociális és munkaügyekkel, illetve az esélyegyenlőséggel foglalkozó hivatalok szerepét. Legfőképpen az állami szervek közötti együttműködést hangsúlyozta.

Megjelenik a vérbosszú társadalmi hátterére vonatkozó néhány adat is, amelyeknél véleményem szerint nem is a pontos szám adatok a lényegi elemek, hanem hogy százalékosan képet adnak arról, hogy a társadalom mely részei érintettek, és e szerint lehetne elkezdni célzottan a problémák kezelését, mivel ismerik, hogy mely társadalmi rétegeknél jelentkeznek a legsúlyosabb gondok. Az ombudsman által felsorolt adatok szerint a vérbosszulóvá váló személyek születési helyüket tekintve általában vidékiek, azonban a 2000-es évektől kezdve megfigyelhető, hogy nagyvárosokban születettek között is egyre gyakrabban előfordul a jelenség. Ennek kapcsán elmondható, hogy a városban élők körében is „népszerűvé” vált a vérbosszú. Érdekes tény még, hogy az elkövetők 20 százalékának volt csak korábbi rendőrségi ügye, 80 százalékuk azelőtt soha nem került összetűzésbe a törvénnyel.<sup>34</sup>

<sup>32</sup> Kadare (2000) i. m. 46.

<sup>33</sup> Kadare (2000) i. m. 133.

<sup>34</sup> Republic of Albania Ombudsman: *Special report on blood feud phenomenon year 2013*. Institution of Ombudsman, 2013.

## Az egyes társadalmi csoportok kitétsége, helyzete

A vérbosszú jelensége rengeteg társadalmi problémához vezet, ugyanis alapvetően ütközik az alkotmányuk 21. cikkével, miszerint a törvény védi az emberéletet. Továbbá mivel a lehetséges célszemélyek a félelem miatt nem mernek kimenni az utcára, nem is tudnak adott esetben részt venni szavazáson vagy gyakorolni alkotmányos jogaikat, mint például a szólásszabadság vagy a szabad mozgáshoz való jog.<sup>35</sup> Emellett nem tudnak hozzáférni például a közszolgáltatásokhoz, az egészségügyi ellátás igénybevétele sem megoldott, a gyermekek nem tudnak részt venni a közoktatásban. Ennek okán tehát a családi élethez, szabadsághoz és méltósághoz való alapvető jog nagymértékben sérül.

Vidék-város viszonylatban elmondható, hogy a probléma nem kizárólag a vidéket és Észak-Albániát érinti, hanem a városokat is, mivel vidékről jelentős a belső migráció a városokba, ők pedig természetesen magukkal viszik a szokásait is. Véleményem szerint a vérbosszúnak leginkább kiszolgáltatott társadalmi csoportok a nők, a gyerekek és a fiatal felnőttek.

## Gyermekek, fiatal felnőttek

Az 1990-től 2012-ig terjedő időszakban becslések szerint körülbelül 9-10 ezer család volt érintett a vérbosszúban. Ennek okán az albánok zömének életében már gyermekkortól kezdve jelen van az erőszak, félelem, gyakran életük is veszélyben van, mivel ilyen környezetben nőnek fel. Az izolációban és rettegésben töltött gyermekkor negatív hatással van a felnőtté válás folyamatára, ugyanis ebben a közegben azt tanulják, hogy az erőszak mindennapos, vérontásra pedig vérontás a válasz. A gyermekeknek nem lehet igazi gyermekkora, mert azzal kell foglalkozniuk, hogy megtanulják használni a lőfegyvereket, hogy meg tudják védeni magukat és családjukat. Ez minden bizonnyal különböző mentális megbetegedésekhez vezethet, mint például a szorongás, depresszió vagy indulatkezelési problémák. Továbbá a fiatalok munkakeresését is hátráltatja a jelenség. Ennek okán számos fiatal felnőtt kényszerül rá, hogy elhagyja az országot, és valahol máshol kezdjen új életet.<sup>36</sup>

<sup>35</sup> Az Albán Köztársaság Alkotmánya.

<sup>36</sup> Merita H. Meçe: Living in uncertainty: Resurgence of blood feud in Albanian post-socialist society and its consequences on children and young adults. *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, 9. (2017), 2. 28–38.

## Nők

Mivel a hagyományos vérbosszúnak nem lehet áldozata nő, így ők kénytelenek betölteni a férfiak szerepét a családban, ha kültéri munkákra kerül sor. Ennek ellenére az az általános tendencia, hogy a családon belül a nőknek ugyanúgy nem mérvadó a szava, és ugyanúgy a férj dönt mindenben. Ezek a nők azonban nehezen kapnak olyan munkát, amelyből el tudják tartani a családjukat, mivel nincsenek birtokában a megfelelő végzettségnek, szakképesítésnek, illetve a patriarchális társadalom nyomásának okán úgy érzik, hogy a nőnek otthon a helye, életüknek nincs értéke. A férfiak izolációja emellett gyakran vezet alkoholiz-mushoz, ami – más tényezőkkel együtt – növeli a családon belüli erőszak előfordulásának kockázatát, súlyosbítva a nők és gyerekek helyzetét. Ezt a feleségek általában tűrik, mivel nem tudják, hogy a törvény az ilyen típusú erőszakot is bünteti, vagy hogy kihez fordulhatnának; emellett hiába nem ők a vérbosszú fő célpontjai, életüket betölti a rettegés legfőképpen attól, hogy elrabolják őket (noha ez rendkívül ritka).<sup>37</sup>

## Az állam szerepe

Napjainkban is válaszra váró kérdés, hogy az állam hogyan tudná megszüntetni a jelenséget, de elmondható, hogy az egyes állami szervek sem kezelik már bagatell problémaként a vérbosszút. Összességében kijelenthető, hogy úgy gondolják, a megelőzés a fontos különböző eszközök által. Igyekeznek az állami szervek közti, valamint a nem kormányzati szervezetekkel való együttműködést elősegíteni, továbbá a jogi környezetben is változásokat bevezetni.

A vérbosszú jelenségével azért is nehéz felvenni azonban a harcot, mert az érintettek gyakran a hatóság bevonása nélkül akarják elintézni vitás ügyeiket, feljelentést nem tesznek, információt, amely segítené a rendőrök munkáját, nem adnak. Félnek még attól, hogy maguk is gyanúsítottá válnak, mivel a múltban követtek el illegális dolgokat, vagy csak nem akarják előidézni az eleve rossz helyzet romlását.<sup>38</sup> Az igazságszolgáltatás terén is történtek előrelépések, mint például a már ismertetett büntető törvénykönyv kibővítése a vérbosszúra

<sup>37</sup> Adriana Berberi – Erka Çaro – Migena Kapllanaj – Sonila Danaj: *Effect of blood feud on women and girls in Albania*. Tirana, Albanian Institute for Public Affairs, 2013. 27–48.

<sup>38</sup> Office of the Commissioner General for Refugees and Stateless Persons (2017) i. m. 22–24.



és a fenyegetésre vonatkozóan. Azt is elkezdik belátni, hogy az életkörülmények javítása valószínűleg jelentősen hozzájárulna az erőszakos szokások eltűnéséhez. Emellett még az oktatáson keresztül is lehetne javítani a helyzetet: a köznevelési intézményekben fokozottan fel kellene hívni a figyelmet a toleranciára, elfogadásra, egymás kultúrájának tiszteletben tartására. Továbbá a civil szereplők, nem állami szervek is részt tudnak venni a prevencióban azáltal, hogy beszélnek a problémáról különböző fórumokon, mivel a probléma agyonhallgatása nem vezet sehova.<sup>39</sup>

### Felhasznált irodalom

- Az Albán Köztársaság Alkotmánya. Online: [www.osce.org/albania/41888](http://www.osce.org/albania/41888)
- Bardhoshi, Nebi: Albanian communism and legal pluralism. The question of Kanun continuity. *Ethnologia Balkanica*, 16. (2012), 107–125.
- Berberi, Adrian – Erka Çaro – Migena Kapllanaj – Sonila Danaj: *Effect of blood feud on women and girls in Albania*. Tirana, Albanian Institute for Public Affairs, 2013.
- Finer, Jonathan: Albania takes aim at a deadly tradition. *The Washington Post*, 2007. augusztus 23. Online: [www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/08/22/AR2007082202862.html](http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/08/22/AR2007082202862.html)
- Gjëçevri, Shtjefën: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014.
- Immigration and Refugee Board of Canada: *Issue Paper: Albania Blood Feuds*. 2008. Online: [www.ecoi.net/en/file/local/1148361/1684\\_1243258524\\_http-www2-irb-cisr-gc-ca-en-research-publications-index-e-htm.pdf](http://www.ecoi.net/en/file/local/1148361/1684_1243258524_http-www2-irb-cisr-gc-ca-en-research-publications-index-e-htm.pdf)
- Immigration and Refugee Board of Canada: *Responses to information requests*. 2009. augusztus 28. Online: [www.justice.gc.ca/sites/default/files/eoir/legacy/2014/09/26/KOS103212.E.pdf](http://www.justice.gc.ca/sites/default/files/eoir/legacy/2014/09/26/KOS103212.E.pdf)
- Immigration and Refugee Board of Canada: *Kosovo: Blood feuds and availability of state protection (2010 – September 2013)*. 2013. október 10. Online: [www.refworld.org/docid/527b53c44.html](http://www.refworld.org/docid/527b53c44.html)
- Immigration and Refugee Board of Canada: *Serbia: Blood feuds carried out by ethnic Albanians; state protection and support services available to victims of blood feuds; instances of prosecution for blood-feud related crimes (2012 – March 2014)*. 2014. április 2. Online: [www.refworld.org/docid/538c43a54.html](http://www.refworld.org/docid/538c43a54.html)

<sup>39</sup> Office of the Commissioner General for Refugees and Stateless Persons (2017) i. m. 45–48.

Kadare, Ismail: *Kettétört április*. Budapest, Ulpius-ház, 2000.

Kika, Ardit: Exhibition recalls 1990-1991 blood feud reconciliation campaign. *Prishtina Insight*, 2018. április 25. Online: <https://prishtinainsight.com/exhibition-recalls-1990-1991-blood-feud-reconciliation-campaign/>

Mangalakova, Tanya: *The Kanun in present-day Albania, Kosovo, and Montenegro*. International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations (IMIR), 2004.

Meçe, Merita H.: Living in uncertainty: Resurgence of blood feud in Albanian post-socialist society and its consequences on children and young adults. *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, 9. (2017), 2. 28–38. Online: <https://doi.org/10.22381/CRLSJ9220172>

MTA Nyelvtudományi Intézete: *A magyar nyelv értelmező szótára*. VI. kötet. Budapest, Akadémiai, 1992.

MTA Nyelvtudományi Intézete: *A magyar nyelv értelmező szótára*. VII. kötet. Budapest, Akadémiai, 1992.

Nopcsa Ferenc: *A legsötétebb Európa*. Budapest, Utazások Könyvtára, 1911.

Office of the Commissioner General for Refugees and Stateless Persons: *Albania: Blood Feuds in contemporary Albania: Characterisation, Prevalence and Response by the State*. 2017. Online: [www.cgra.be/sites/default/files/rapporten/blood\\_feuds\\_in\\_contemporary\\_albania\\_characterisation\\_prevalence\\_and\\_response\\_by\\_the\\_state.pdf](http://www.cgra.be/sites/default/files/rapporten/blood_feuds_in_contemporary_albania_characterisation_prevalence_and_response_by_the_state.pdf)

Ortutay Gyula: *Magyar néprajzi lexikon*. V. kötet. Budapest, Akadémiai, 1982.

Republic of Albania Ombudsman: *Special report on blood feud phenomenon – Year 2013*. Institution of Ombudsman, 2013. Online: [www.avokatipopullit.gov.al/media/manager/website/reports/ON%20BLOOD%20FEUD%20PHENOMENON.pdf](http://www.avokatipopullit.gov.al/media/manager/website/reports/ON%20BLOOD%20FEUD%20PHENOMENON.pdf)

Sadiku, Mirjona: The origins of the Kanun: Exploring the development of the Albanian customary law. *Journal of Balkan Research Institute*, 3. (2014a), 2. 77–95.

Sadiku, Mirjona: A tradition of honor, hospitality and blood feuds: Exploring the Kanun customary law in contemporary Albania. *Balkan Social Science Review*, 3. (2014b), 3. 93–115.

UNHCR: Serbia: Blood feuds carried out by ethnic Albanians; state protection and support services available to victims of blood feuds; instances of prosecution for blood-feud related crimes (2012-March 2014). *Refworld*. 2014. április 2. Online: <https://www.refworld.org/docid/538c43a54.html>

Vickers, Miranda: *The Albanians*. London, I. B. Tauris, 1997.